

بررسی و نقد ادله کنترل جمعیت از دیدگاه فتاوی فقهای معاصر

حسین جلائی نوبری^۱

^۱ دانشیار و هیئت علمی دانشگاه علوم پزشکی تبریز و عضو عضو شورای پژوهشی مرکز توسعه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای معارف اسلامی و علوم سلامت منطقه ۲ کشور

چکیده

مسئله کنترل جمعیت یکی از موضوعات مهم مطرح شده در جهان به ویژه در جمهوری اسلامی ایران است که مورد توجه فقهای معاصر نیز قرار گرفته است. افزایش جمعیت نقش اساسی در پیشرفت همه جانبه کشورها دارد. بررسی مسئله کنترل جمعیت و تنظیم خانواده دستیابی به بهترین راه حل در مورد این سیاست را فراهم می‌کند. در حکومت جمهوری اسلامی ایران این دغدغه وجود دارد که تمامی سیاست گذاری‌ها در چارچوب شرع باشند. مسئله کنترل جمعیت نیز از آن مستثنا نیست. بررسی آیات و روایات نشان می‌دهد که افزایش جمعیت جزو واجبات نیست و تحدید نسل نیز نیست و کار حرامی نیست بلکه از نظر فقها معیار در تشخیص راه صحیح مصلحت عمومی حال حاضر جامعه است که به تشخیص کارشناسان اهل خبره و حکم حاکم اسلامی مصلحت عمومی حال حاضر این است که افزایش جمعیت به نفع مسلمانان است و مهمترین کار در رسیدن به این هدف فرهنگ سازی در این راستا است. روش گردآوری اطلاعات در این تحقیق کتابخانه‌ای و به صورت توصیفی است.

واژه‌های کلیدی: افزایش جمعیت، تنظیم خانواده، فقهای معاصر، کنترل جمعیت، مصلحت عمومی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

بدون تردید جمعیت و کثرت آن نقش اساسی و عامل بسیار مهم و مؤثر در جهت دهی قدرت کشورها در ابعاد گوناگون به خصوص در حوزه های اقتصادی، سیاسی و امنیتی دارند. این در حالی است که جمعی شناسان پیش‌بینی می‌کنند در سال ۱۴۳۰ ایران به یکی از پیرترین کشورهای جهان تبدیل خواهند شد

این اتفاق با کاهش نرخ باروری و کاهش آمار ازدواج شدت خواهد گرفت و این یک هشدار است که جنگی خاموش علیه کشور در حال وقوع است جنگی که به واسطه سالمندی جمعیت تبعات جبران ناپذیری را به دنبال خواهد داشت. بررسی‌ها نشان می‌دهد یکی از عوامل اصلی کاهش جمعیت سقط جنین است طبق آمار در کشورمان هر روز بیش از ۱۰۰۰ جنین توسط والدین کشته می‌شوند که تنها حدود ۱۰ مورد آن قانونی است. بر این اساس آمار روزانه سقط جنین در کشور نزدیک به ۳ برابر مرگ و میر ناشی از کرونا است در صورتی که این اتفاق در یک کشور اسلامی و کشوری که معتقد است از کشتن یک فرد بیگناه در پیشگاه الهی جرم است رخ می‌دهد.

حال با توجه به اینکه اساسی‌ترین نیاز آینده جامعه ما رشد جمعیت است و طبق فرمایشات مقام معظم رهبری که صاحبان رسانه و تریبون از جمله روحانیون را موظف به فرهنگ سازی در این راستا دانسته‌اند. سعی داریم در این مقاله با بررسی نظرات فقهای معاصر در رابطه با بحث کنترل جمعیت دریابیم که سیاست راهبردی جمعیت در دین اسلام چیست؟ هرچند در این رابطه تحقیقاتی با رویکرد دینی، فمینیستی اجتماعی و... صورت گرفته است اما با توجه به سوء استفاده مشرکان از طرح کنترل جمعیت و عملکرد سازمان ملل در این راستا لازم دانستیم در این مقاله با نگاه تفصیلی به نظرات فقها در جهت افزایش جمعیت گامی هر چند کوچک برداریم.

۱. نظرات فقها و علمای معاصر در مورد سیاست کنترل جمعیت

به صورت کلی در مورد مشروعیت و یا عدم مشروعیت سیاست کنترل جمعیت میان فقها اختلاف نظر وجود دارد که می‌توان آن را در ۳ گروه مورد بررسی قرار داد.

گروه اول: آن دسته از فقها که با هرگونه کنترل و کاهش جمعیت مخالف هستند و اساساً برنامه کنترل جمعیت را با مقاصد دین اسلام در تضاد می‌دانند و دخالت دولت‌ها را در اجرای این سیاست دخالتی نابجا و هرگونه اقدام در این امر را مخالف موازین شرعی می‌دانند و معتقدند کسانی که به هر دلیلی از فرزندآوری پیشگیری می‌کنند با سنت الهی مقابله می‌کنند که از جمله آنان می‌توان به آیت‌الله حسینی تهرانی اشاره کرد که با استناد به آیات و روایات مختلف در این باب به مطلوبیت ازدواج و فرزندآوری اشاره و سیاست تنظیم خانواده را برنامه‌ای القا شده از جانب استکبار می‌دانند. که همزمان با دوره رحلت امام خمینی (ره) در کشور مطرح شده است. آیت الله جعفر سبحانی نیز بر این عقیده هستند که اگر در کشور مسئولین امکانات لازم را فراهم نموده و سطح فکر مردم بالا رود این مملکت توانایی اداره ۱۵۰ میلیون نفر را خواهد داشت و همچنین مسئله اشتغال بیش از یک میلیون کارگر خارجی در نقاط مختلف کشور را مطرح و موضوع کنترل جمعیت را مورد نقد قرار داده اند و بر این نکته تأکید دارند که تحدید نسل نه کاری دینی و نه عقلایی است.

۱ حد بیبیه تهنیتی، که هه هه جمعیت ربهه اااا همگن و رپیور مسمین ،،، ۲۱-۲۳.

و به هر طریق در کمین گمراه کردن و ترسانیدن و بازداشتن مردم از راه خدا بر بیایید تا هر کسی به خدا ایمان آورده به گمراهی اندازید ای مسلمین شما هم به یاد آرید زمانی را که عده‌ای قلیلی بودید پس خدا بر عده شما افزود و دقیق بنگرید عاقبت حال مفسدان چگونه بود.

۳- « وَ وَهَبْنَا لَهُ أَهْلَهُ وَمِثْلَهُمْ مَعَهُمْ رَحْمَةً مِنَّا وَذِكْرَى لِبَآئِبِ الْأَلْبَابِ ».

و خانواده اش را به او بخشیدیم و همانند آنها را بر آنان افزودیم تا رحمتی از سوی ما باشد و تذکری برای خردمندان (در این آیات افزایش تعداد فرزندان رحمت خداوند دانسته شده).

۴- « الْمَالُ وَالْبُنُونُ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ أَمَلًا ».

مال و فرزندان زیور زندگی انسانی هستند و کارهای شایسته نزد پروردگارت ماندنی و دارای پاداشی بهتر است و امید آن بیشتر است.

۵- « وَ أَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ ».

آماده کنید برای آنها از قوت و قدرت آن چه را که در توان دارید.

قوی شدن کشورهای اسلامی جزو اهداف و از خطوط اصلی نسخه بعثت است و آیه فوق موضوع از قضاوت در نگاه اول می تواند قوت نظامی باشد اما با بررسی عمیق تر، ابعاد قوت ابعاد وسیعی به خود پیدا می کند و می تواند شامل قوت و قدرت اقتصادی، علمی و فرهنگی، قدرت و استقلال سیاسی هم باشد.

در حال حاضر با گذشت زمان عرصه های دیگر برای قدرت کشور به وجود آمده است که امروزه حفظ جمعیت جوان کشور یکی از ابزارهای قوت است و باید توجه داشت که کمبود جوان در کشور موجب کاهش روند پیشرفت در کشور می شود.

روایاتی هم فقها درباره استحاب فرزندآوری از آنها استفاده کرده اند، که عبارتند از:

۱- امام صادق (ع): « أَوْلَادَ الْمُسْلِمِينَ مَوْسُومُونَ عِنْدَ اللَّهِ شَافِعٌ وَ مُشَفَّعٌ فَإِذَا بَلَغُوا اثْنَتَيْ عَشْرَةَ سَنَةً كَانَتْ لَهُمُ الْحَسَنَاتُ فَإِذَا بَلَغُوا الْحُلُمَ كَتَبَتْ عَلَيْهِمُ السَّيِّئَاتُ ».

فرزندان مسلمانان هم شافع و هم مشفع هستند و اگر ۱۲ ساله شوند برایشان حسنات نوشته می شود و اگر به سن بلوغ برسند برای شان سیئات هم نوشته می شود.

این روایت نشانگر این است که داشتن فرزند صالح امری مطلوب در اسلام است و راه آن جزء اقدام به افزایش فرزندان نیست.

عبدالله بن سنان از امام صادق (ع) روایت می کند که مردی نزد پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله آمده و گفت دختر عمویی دارم که بسیار زیبا و با کمالات و دیندار است ولی بچه دار نمی شود پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «با ازدواج نکن همانا حضرت یوسف

۲۰، ص ۳۳.

۲۱، کشف، ...

۲۲، العجوة، ۶۰.

۳۲، تریضضض، پیرررر بیشتر، ۳۲.

۳۲، تریضضض، پیرررر بیشتر، ۳۲.

برادرش را ملاقات کرد و گفت چگونه زنی را برای ازدواج برگزینم گفت پدرم به من امر کردند که تلاش کن برای تو ذریه ای باشد که زمین را با تسبیح سنگین کنند.»

۲

۵

«إتخذوا الأهل فإنه أَرْزُقْ لَكُمْ»

۲

۶

در این روایت نیز ازدواج و فرزندآوری زمینه افزایش روزی و برکت در خانواده معرفی شده است و کلمات اهل و عیال شامل فرزندان نیز می شود.

۳_ امام سجاده(ع): «اللَّهُمَّ وَ مَنْ عَلَى بَقَاءِ وُلْدِي وَ بِإِصْلَاحِهِمْ لِي وَ بِإِمْتَاعِي بِهِمْ. وَ كَثْرَ بِهِمْ عَدَدِي، وَ زَيْنَ بِهِمْ مَحْضَرِي، وَ أَحْيِي بِهِمْ ذِكْرِي»

۲

۷

بار خدایا با بقای فرزندانم و اصلاح آنان و بهره مندی ام از آنان بر من منت گذار جمعیت مرا به وسیله فرزندانم زیاد گردان و منزلت را با آنان زینت بخش و آنان را در غیاب جانشین مگردان....

۲

۸

۲،۲. سیره معصومین

یکی دیگر از راه های اثبات مطلوبیت افزایش جمعیت در اسلام سیره معصومین است و لازم به ذکر است که این سیره از موضع امامت و رهبری دینی آنان نشأت گرفته، نه از موضع شخصی که در شرایط عادی و متعارف زندگی کرده اند با توجه به این نکته می تواند در پیاده سازی الگوی سبک زندگی اسلامی بسیار موثر واقع شود.

بنابر روایات مشهور، پیامبر اکرم (ص) دارای ۷ فرزند بودند و تعداد فرزندان امامان (ع) به ترتیب چنین است:

امام علی(ع): ۲۷ فرزند، امام حسن(ع): ۱۵ فرزند، امام حسین(ع): ۶ فرزند، امام سجاده(ع): ۱۵ فرزند، امام باقر(ع): ۷ فرزند، امام صادق(ع): ۱۰ فرزند، امام کاظم(ع): ۳۷ فرزند، امام رضا(ع): ۱ فرزند، امام جواد(ع): ۴ فرزند، امام هادی(ع): ۵ فرزند، امام حسن عسکری(ع): ۱ فرزند داشته اند.

تعداد زیاد فرزندان امامان سیره و روش عملی و اصلی ایشان بوده که مصداق کثرت نسل است و کم بودن تعداد فرزندان برخی از امامان ناشی از برخی موانع فردی و اجتماعی بوده است.

^{۲۵} نندرز، کنتروررمع بیزز بیگگه الم ۹۹۹،،.

^{۲۶} مممممرررررر، مممم المککک بلرررررررررر، ج ۵، ۸۴.

^{۲۷} ررررر، بی، ررر.

^{۲۸} ممم ق، ج ۱، ۴۷۲،،، ۱۶۱۵.

در مسئله فرزندآوری در مقیاس خرد گرچه داشتن فرزند کمتر در ظاهر به دلیل همراهی با رفاه و آسودگی بیشتر ترجیح داده شود اما در مقیاس کلان با در نظر گرفتن مقتضیات عصر حاضر که افزایش نسل امری راجح و لازم است باید به داشتن فرزند کمتر ترجیح داده شود.

۳. پاسخ فقها به شبهات فرزندآوری

۱_ وقتی قرآن کریم فرزندان را فتنه می نامد چرا ما باید درصد افزایش فرزندآوری باشیم؟

کلمه فتنه در زبان فارسی به معنای آشوب، بلوا و گرفتاری است اما در ادبیات عرب که قرآن کریم به این زبان نازل شده اصلاً به این معنا نیست بلکه به معنای آزمایش و امتحان است در واقع این آیات می فرمایند که اموال و فرزندان شما وسیله آزمایش شما هستند این آزمایش می تواند هم منشاء خیر و برکت و ارتقا و رشد ما باشند و هم می تواند باعث سقوط و از دست دادن سعادت مندی دنیا و آخرت ما باشند این خود والدین هستند که می توانند با انتخاب راه صحیح و تحمل زحمت ها و سختی های این راه به رستگاری شیرین دست یابند همچنین باید توجه داشته باشیم که آیات دیگری هم در جهت افزایش فرزندآوری وجود دارد که در قسمت قبل بیان شد.

۳

۴

۲_ وقتی افزایش جمعیت منجر به افزایش فقر و مشکلات اقتصادی می شود، چرا باید جمعیت و فرزند آوری را افزایش دهیم؟

افرادی که بهانه های اقتصادی دارند از نظر قرآن می توان به دو دسته تقسیم کرد:

_ افرادی که واقعاً فقیرند.

_ افرادی که فقیر نیستند ولی ترس فقر دارند.

در قرآن کریم آیه ای در مورد قتل فرزندان وجود دارد که به بحث سقط جنین مربوط می شوند و حتی در بحث پیشگیری از بچه دار شدن هم سرایت دارد: «وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِنْ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ» و فرزندان را از تنگدستی نکشید ما شما و آنان را روزی می دهیم.

در این آیه صحبت خداوند با کسانی است که واقعاً درگیر فقر هستند، زیرا بیان می کند که فرزندان را به خاطر املاق یا همان تنگدستی نکشید، در واقع این افراد که به نوعی نمی توانند از پس مخارج خود بر بیایند یا اقدام به فرزندآوری نکرده و یا اینکه ممکن است دچار سقط جنین عمدی شوند. خداوند به این دسته از افراد خطاب می کند که ما شما را روزی می دهیم علاوه بر آن فرزندان شما را هم روزی می دهیم.

بنابراین تمایل والدین به کاهش تعداد فرزندان از ترس فقر و مشکلات اقتصادی ضد فلسفه اسلام و روح ایمان است.

در این قسمت آیات دیگری را که به رزاقیت خداوند اشاره دارد بیان می کنیم:

۱. تفسیر مجمع البیان، ج ۱، ص ۱۱. ۲. تفسیر قرآنی، ج ۱، ص ۱۱. ۳. تفسیر قرآنی، ج ۱، ص ۱۱. ۴. تفسیر قرآنی، ج ۱، ص ۱۱. ۵. تفسیر قرآنی، ج ۱، ص ۱۱. ۶. تفسیر قرآنی، ج ۱، ص ۱۱.

۷ « وَفِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَمَا تُوعَدُونَ »

۳

۷ « وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ »

۳

۱۹

۷ « وَكَأَيِّنْ مِنْ دَابَّةٍ لَّا تَحْمِلُ رِزْقَهَا اللَّهُ يَرْزُقُهَا وَإِيَّاكُمْ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ »

۴

۷ « اللَّهُ لَطِيفٌ بِعِبَادِهِ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْقَوِيُّ الْعَزِيزُ »

۴

۱

البته توجه به این نکته ضروری است که ما دو گونه رزق و روزی داریم: رزقی که همچون سایه ما را تعقیب می‌کند چه بخواهیم و چه نخواهیم، که نام آن رزق طالب و محتوم است و قسم دوم روزی و رزقی است که باید آن را طلب نمود و صرفاً برای طالبش مقدر شده است و نام آن رزق مطلوب است روزی طالب و محتوم مانند وجود و هستی عمر امکانات، محیط و خانواده است، اما قسم دوم روزی (مطلوب) با تلاش و صرف انرژی و نیروی لازم همراه است. لذا اگر تلاش و کوشش نباشد انسان به روزی مطلوب دست پیدا نمی‌کند و همه این‌ها از شئون رزاقیت خداوند است.

۲

۳_ برخی افراد به روایت « قَلَّةُ الْعِيَالِ، أَحَدُ الْبِسَارَيْنِ » از حضرت علی(ع) بر کاهش آتعداد فرزندان استدلال می‌کنند و معتقد بر رجحان این کار با استناد به این روایت هستند.

کلمه «عیال» در ادبیات عرب به معنی فرزند نیست بلکه به معنی نان خور و کسی که مخارج او بر عهده سرپرست خانواده هست می‌باشد پس باید توجه کرد که نسبت میان عیال و فرزندان نسبت عموم و خصوص من وجه است پس عیال می‌توانند شامل: خدمتکاران منزل، میهمانان، شاگردان کسب و کار و هر شخصی که انسان متکلف مخارج او باشد و در روایات توصیه شده که اگر انسان افراد تحت تکلف خود را کم کند به توانگری می‌رسد. پس این روایت با کثرت اولاد منافات ندارد.

۴

نکته دیگر اینکه دو راه در توانگری انسان وجود دارد یکی کسب مال و صرف آن بر عائله بزرگ و دیگری کم کردن تعداد عائله به دلیل کمبود مالی.

انتخاب یکی از این دو را بر عهده خود انسان است و در روایت حضرت، ترغیب و تشویق در جهت کاهش افراد خانواده وجود ندارد و نکته آخر در این مورد توجه به گفتار قبل از این حکمت از حضرت علی(ع) است که می‌فرمایند: « تَنْزِيلُ الْمَعُونَةِ عَلَى قَدْرِ الْمُنُونَةِ » مساعدت آسمانی به مقدار مشارح لازم فرود می‌آید.

۴

۴_ داشتن فرزندان زیاد، تربیت آن‌ها را مشکل‌تر می‌کند.

۳۷ ذر بیبت، ۲۲.

۸۸ ططق، ۲.

۹۹ هممن، ۳.

۱۰۰ ععععتت، ۱۰۰.

۴۱ ششدر، ۹۹.

۴۲ ای بیبیستنتی، و الینن رر ننتتهلن آرنش، ۸۵۸.

۴۳ حکککک، ۱۱۱.

۴۴ حد بیبتههنی، کک هههمعیت ربهه الالهگنن ورپیکورمسمن ۳۲۹،،.

۴۵ نهج للغه، ج ۹۹۹.

منابع

*قرآن کریم

*نهج البلاغه

- امینی گلستانی، محمد، والدین دو دسته جهان آفرینش، قم: سپهر آذین، ۱۳۸۶.
- انصاری، قدرت الله، «احکام و حقوق کودکان در اسلام برگرفته از موسسه احکام و اعتبار و ادلتها محمدجواد فاضل لنکرانی»، قم: مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم السلام، چاپ اول، ۱۳۰۷.
- بهشتی، محمد، «بهداشت و تنظیم خانواده»، بی جا، چاپ دوم، ۱۳۸۶.
- جوان، جعفر، «جغرافیایی جمعیت ایران»، جهاد دانشگاهی مشهد، چاپ هفتم، ۱۳۹۱.
- حسینی شیرازی، محمد، تسعون ملیار نسمة، مرکز: الرسول اعظم (ص)، چاپ اول، ۱۴۲۲ قمری.
- حسینی طهرانی، محمد حسین، رساله نکاحیه: کاهش جمعیت ضربه ای سهمگین بر پیکر مسلمین، موسسه ترجمه و نشر: دوره علوم و معارف اسلامی مشهد مقدس علامه طباطبایی، چاپ هفتم، ۱۳۹۵.
- رائفی پور علی اکبر، جمعیت ۱، سلسله نشست های روایت عصر، ۱۳۹۵.
- رسولی، محمد، صحیفه کامله سجادیه، انتشارات: فاطمه الزهرا (س)، چاپ چهارم، ۱۳۸۴.
- رمضانی، احمد، «چهل حدیث فرزند بیشتر»، زائر: آستان مقدس حضرت معصومه، ۱۳۹۲.
- سبحانی تبریزی، جعفر، منشور جاوید، قم: موسسه امام صادق (ع)، ۱۳۸۸.
- شفیعی سروسستانی، ابراهیم، رسانه ملی و تغییر سیاست جمعیتی؛ مسئله شناسی راهبردها و سیاست ها (مجموعه گفت و گو)، قم: صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران مرکز پژوهش های اسلامی، چاپ اول، ۱۳۹۱.
- شوبکلایی، مسلم، «فرزندآوری در سبک زندگی اسلامی»، بی جا، ۱۳۹۹.
- الطائی نجاح، تفسیر اهل بیت (ع)، دارالهدی، ۱۳۹۶.
- مطهری، مرتضی، خاتمیت، صدرا، چاپ دهم، ۱۳۷۶.
- ملک افضلی اردکانی، محسن، هاشمی، سیدمحمدعلی، «مبانی فقهی سیاست های جمعیتی جمهوری اسلامی ایران با تاکید بر اندیشه های مقام معظم رهبری»، بی جا، چاپ بیستم، ۱۳۹۴.
- موسوی خمینی، سید روح الله، جهاد اکبر یا مبارزه نفس، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، چاپ ۳۴، ۱۳۹۱.
- میردامادی، محمود، بحرالعلوم، نقش شیطانی کرونا نقش دشمن در نسل کشی جمعیت مقاوم و دینداری، ناشر: مولف، چاپ اول، ۱۳۹۹.
- نادری، فرج الله، «کنترل جمعیت از دیدگاه اسلام»، قم: موسسه بوستان کتاب، ۱۳۹۲.
- یوسفیان، نعمت الله، پژوهشگاه علوم اسلامی امام صادق علیه السلام، مسلم شوبکلایی، «فرزند آوری، مباحات پیامبر رحمت»، ناشر: زمزمه هدایت وابسته به پژوهشکده علوم امام صادق علیه السلام چاپ اول، ۱۳۹۴.
- چراغی کوتیانی، اسماعیل، «رویکرد اسلام و فمینیسم به جمعیت و باروری»، معرفت فرهنگی اجتماعی، چاپ هشتم، ۱۳۹۶.
- نوری همدانی، حسین، «کنترل جمعیت» فقه اهل، ۱۳۸۲.

مقالات

انیسی آرابی، محمدرضا، محمددینی، محسن، «سیاست های جمعیتی مطلوب جمهوری اسلامی در راستای تحقق الگوی اسلامی ایرانی و پیشرفت با نگاهی به بیانات مقام معظم رهبری» در چهارمین کنفرانس الگوی اسلامی ایران؛ پیشرفت ایران گذشته، حال، آینده، بی جا، ۱۳۹۴.

پاکیزه، محمود، «واکاوی متولی این کنترل جمعیت با رویکرد دینی»، بی جا، ۱۳۹۵.

جمشیدی ها غلامرضا، نریمانی، سعید، عبدی، پیمان، «بررسی آرا و اندیشه های جمعیتی امام خمینی و مقام معظم رهبری»، ۱۳۹۴.

عظیم زاده اردبیلی، فائزه، جلالی، زهرا، «آسیب شناسی سیاست کنترل موالید و قانون تنظیم خانواده فصلنامه علمی ترویجی فقه و حقوق خانواده»، بی جا، بی تا.

مظاهری، معصومه، سترگ، طیبه، «قواعد ناظر بر تکثیر موالید، فصلنامه شورای فرهنگی اجتماعی زنان و خانواده»، ۱۳۹۱.

نیک کار، جمال، امامی، محمود، «بررسی احکام کنترل موالید و پیشگیری از بارداری با رویکردی بر ضرورت افزایش و بحران پیری جمعیت پژوهش های فقهی»، بی جا، دوره ۱۵، ۱۳۹۸.

سایت

پایگاه اطلاع رسانی مقام معظم رهبری: www.khamenei.ir

